

Over duivels en demonen, gelezen, gespeeld en gezongen

Jongenelen, Bas. (2022). *De duivel in de Nederlandse literatuur*. Gompel & Svacina. ISBN 9789463714143. € 27,00.

Het onlangs verschenen boek van Bas Jongenelen *De duivel in de Nederlandse literatuur* vloeit duidelijk voort uit het idee dat het specialiseren op een smal aandachtsgebied soms opgeheven moet worden om een overzicht te kunnen bieden voor een breder publiek. Dat publiek kan zich moeilijk verdiepen in de gespecialiseerde teksten die de academische wereld produceert. Dat is geen verwijt aan de wetenschappelijke expertise, maar een pleidooi om letterkundige onderzoeksresultaten niet alleen met vakgenoten, maar ook met een breder publiek te delen. Sommigen doen dat allang. Kijk bijvoorbeeld naar de bestsellers van Marita Mathijssen, Lotte Jensen, Frank Willaert, Frits van Oostrom of Herman Pleij. Maar de beoogde lezers van hun monografieën vormen toch nog een ander publiek dan dat van het nieuwe boek van Bas Jongenelen. Daarin worden uiteenlopende duivelsgestalten geanalyseerd in verschillende Nederlandse literaire teksten van verschillende genres – vanaf de middeleeuwen tot in de moderne tijden, van liederen tot romans.

Om het lezerspubliek te bepalen is het goed om naar de doelstelling van het boek te kijken. Op de eerste pagina's wordt meermaals herhaald dat het boek de duivel als literair personage centraal wil stellen en dat de auteur zal proberen zijn verschijningen te classificeren. In de epiloog drukt de auteur echter de hoop uit dat de lezer 'een beetje geïnspireerd [is] geraakt om een aantal van de door [de auteur] behandelde literaire werken te lezen' (p. 214). Met het luchtige en humoristische begin, waarin de vanzelfsprekendheid van de eigenschappen van een duivel vergeleken wordt met die van een kat (die nooit met vleugels of rolschaatsen wordt getekend), maakt de auteur duidelijk dat de doelstelling van het boek niet puur wetenschappelijk is, maar dat zijn publicatie als lichtere, populairwetenschappelijke tekst is bedoeld, die vooral wil aanmoedigen om een boek op te pakken. De lezer wordt vaak direct aangesproken en de auteur slaat een persoonlijke en eenvoudige toon aan en gebruikt moderne concepten om historische kwesties uit te

leggen, zoals het DNA of de 'props' (in de betekenis van rekwisieten). Deze vereenvoudiging draait soms zeer gunstig uit, zoals op pagina 48, waar vroegmoderne dramatische technieken op een aanschouwelijke manier worden uitgelegd of op pagina 75, waar de Toren van Babel met een Brussels appartementencomplex wordt vergeleken.

Het boek bestaat uit tien hoofdstukken die steeds een ander aspect van literaire duivels presenteren. Jongenelen laat verschillende 'verschijningsvormen' van de duivel de revue passeren, wat staat voor verschillende dimensies waarin de duivel in de literatuur gepresenteerd kan worden. Dankzij een dergelijke categorisering in verschillende facetten van de duivel worden de besproken teksten makkelijk gegroepeerd, thema's met elkaar vergeleken en conclusies getrokken. Na het eerste hoofdstuk, dat ontstaansverhalen van de duivel bespreekt, haalt Jongenelen in het tweede de verschillende soorten duivels aan, met hun namen, functies en hiërarchieën. Vervolgens verwijst de auteur naar een reeks teksten waarin de mogelijkheid van voortplanting van de duivels ter discussie wordt gesteld en waarin de kinderen van de duivel een rol spelen. Het vijfde aspect stelt scherp op de manier waarop de duivel opereert en wat zijn doelen op aarde zijn. Daarop volgt het hoofdstuk over de 'thuis' van de duivel, namelijk de representatie van de hel. In de volgende twee delen kijkt Jongenelen enigszins af van wat hij in zijn inleiding schreef: dat enkel duivels als literair personage in het boek worden besproken. Daar richt hij zich immers ook op heksen, tovenaars en zwarte magie. Ook de manieren waarop de duivel in literaire teksten opgeroepen wordt, komen ter sprake. Verder worden twee bekende motieven uit de cultuur besproken: ten eerste het pact met de duivel en de verschillende varianten ervan die in Nederlandse literatuur te vinden zijn, en ten tweede de bezetenheid door de duivel en de gevolgen ervan. In het laatste hoofdstuk gaat het ten slotte weer niet zozeer over de duivel zelf, maar over mensen die zich als duivels voordoen.

Hoewel Jongenelen naar veel wetenschappelijke bronnen verwijst (de bibliografie bevat meer dan 250 items), steunt zijn redenering vaak alleen op zijn individuele visie, zoals wanneer hij zijn selectiecriteria uitlegt en toelicht welke literaire duivels hij wel opneemt en welke niet. Na een vrij vage definitie ('De duivel is de duivel als hij de duivel is.', p. 14) voegt de auteur er nog aan toe dat hij 'een personage [soms] duivels genoeg [vindt] om hem te bespreken' (p. 14). Of een personage expliciet als duivel benoemd wordt in een tekst, speelt voor Jongenelen dus geen rol. Ook in andere tekstpassages komt men dergelijke stellingen met geringe wetenschappelijke onderbouwing tegen. Zo is het bijvoorbeeld met de kwestie van het realisme waarmee in Amerikaanse films executiekamers worden afgebeeld, die de auteur met

een kwinkslag, maar zonder onderbouwing afdoet: '[...] ik weet het niet en eigenlijk wil ik het ook helemaal niet weten.'

Jongenelen beschrijft en analyseert de facetten van de duivel als literair personage met bijzondere eruditie en kennis van literatuur. Toch worden er hier en daar uitspraken gedaan die een duidelijke generalisatie zijn en die door gebrek aan verwijzingen en relativeringen moeilijk geverifieerd kunnen worden. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de veronderstelling dat wanneer de duivel in menselijke gestalte voorkomt, hij altijd een gebrek vertoont, omdat duivels (in tegenstelling tot God) geen perfecte mens kunnen scheppen (p. 189). Deze stelling wordt met verwijzing naar de middeleeuwse literatuur onder andere door Herman Pleij verwoord (Pleij, 1994, p. 90), maar tegelijkertijd wordt ze door Willem Kuiper in *Neder-L* (de voorloper van *neerlandistiek.nl*) in datzelfde jaar ook sterk bekritiseerd. In twee essays redeneerde Kuiper dat hij met uitzondering van *Mariken van Nieumeghen* geen andere Middelnederlandse tekst vindt waarin een antropomorfe duivel een fysiek gebrek vertoont (Kuiper, 1994). De stelling van Kuiper is echter ook niet helemaal correct, omdat duivels bijvoorbeeld in verschillende middeleeuwse legenden en exemplen soms ook andere gebreken vertonen dan Moenen uit *Mariken van Nieumeghen*, die niet altijd letterlijk worden genoemd, maar waarnaar als tekens van waanzin wordt verwezen. Wat Kuiper wel correct opmerkt (en wat Jongenelen dus niet aangeeft) is, dat er vele voorbeelden zijn waarin de duivel wel een perfecte mens kan scheppen: een vrouw, een geestelijke of heilige en vele anderen. De meeste voorbeelden komen uit heiligenlevens en exempla, bijvoorbeeld in *Van sente Andriese apostel* uit de *Gulden legende* neemt een duivel de gestalte van een vrouw aan en wordt zelfs door een bisschop niet herkend. Hij kan de gedaante van een heilige aannemen (in *Van sinte Jacobbe apostel*) of van Moses (in *Sinte Peters banden*). In de boerde *Vanden Monick* van Willem van Hildegasberch komt de duivel vaker voor in de vermomming van een mooie vrouw en blijft niet herkend door de priester. En soms figureert hij zelfs als engel, zoals in meerdere exemplen van *Der Byen Boeck* of in de *Historie van Jan van Beverley*. Hoewel deze voorbeelden tot het midden van de zestiende eeuw teruggaan, tonen ze voldoende aan dat de stelling dat een duivel 'nooit een perfect mens [kan] worden' (p. 189), niet bewezen wordt.

Erg nuttig in dit boek is zeker de hoeveelheid en variatie aan besproken teksten waarin duivels voorkomen. In alle besproken categorieën worden verschillende teksten aangehaald uit historische, moderne en hedendaagse literatuur, en ze zijn ook van verschillende genres (romans, jeugdboeken en zelfs strips en rapteksten). In de bespreking wordt geen chronologische volgorde aangehouden, waaruit duidelijk naar voren komt dat verschillende

motieven onveranderd blijven. Bij de historische teksten kiest Jongenelen ervoor om naast de oorspronkelijke tekst een moderne hertaling te plaatsen. Dit helpt zeker bij de toegankelijkheid van de veel geciteerde (soms paginalange) fragmenten. De hertaling begeleidt echter alleen teksten die vóór 1700 zijn ontstaan, wat betekent dat lange fragmenten van *Judas* van Joan de Haes (uit 1714) of *De hellevaart van dokter Joan Faustus* (geschreven in de zeventiende eeuw en geciteerd naar de bewerking van Jacob van Rijndorp uit 1731) toch moeilijk blijven voor een niet-gespecialiseerde lezer. Daarbovenop wordt een enkele keer een Latijns citaat niet vertaald (p. 130) en naar de Bijbel wordt met citaten uit de Statenvertaling verwezen. Had Jongenelen zijn boek nog toegankelijker willen maken, dan had hij ook achttiende-eeuwse teksten kunnen hertalen.

De duivel in de Nederlandse literatuur biedt een uitgebreid overzicht van duivels in de Nederlandstalige literatuur (met af en toe wat voorbeelden van literatuur of films uit andere taalgebieden) en de lichte en speelse toon maakt het een geschikte publicatie voor een breed en niet-gespecialiseerd lezerspubliek. Het is onbegonnen werk om alle teksten waarin duivels voorkomen op te lijsten, maar Jongenelen is het gelukt een boek te schrijven met leessuggesties in alle genres en van alle (historische) periodes. Een geschiedenis van de duivel in Nederlandse literatuur is het niet, maar wel een fraaie verzameling motieven en teksten die door de eeuwen heen nauwelijks veranderd lijken te zijn.

Małgorzata Dowlaszewicz

Bibliografie

- Kuiper, W. (1994). Het verzwoeren oog van Moenen. *Neder-L. Elektronisch tijdschrift voor de neerlandistiek*. <https://neerlandistiek.nl/1994/09/neder-l-no-9409-b/>. Geraadpleegd op 1 maart 2023.
- Pleij, H. (1994). Duivels in de Middelnederlandse literatuur. In Rooijackers, G., Geerdes, M. & Dresen-Coenders, L. *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (pp. 89-106). Ambo.